

Уляна ГУСТЕЙ

**ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО ТА
МИКОЛА ЧАЙКОВСЬКИЙ:
СОНЯЧНА ФАНТАСМАГОРІЯ**

Початок минулого століття – бурхлива пора, яка перевернула загальні поняття про стан речей у світі, відкрила нові перспективи як в політиці, так і техніці. Перша світова війна, жовтневий переворот, технічна революція – зміни, починання, надії... Встигли створитися і зазнати краху УНР та ЗУНР, Україна намагалася реалізувати себе як незалежна держава, проте спроба знову не вдалася. Впродовж 1921 р. більшовики приборкали опір національних повстанців, а також білогвардійців, одночасно підписали 18 березня в Ризі мирний договір з Польщею і покінчили з інтервенцією Заходу. Україну поділили між Радянською Росією, Польщею та Румунією. На теренах уже Радянської України поки що дозволялася певна ліберизація і децентралізація економіки, вільний ринок, який сприяв розвитку приватної ініціативи. Неп спричинив поліпшення життя робітників та частково реабілітував селянство як активного виробника. Також визначився і національний момент (зокрема в т.зв. українізації). Таку ситуацію українці використали як легальну можливість розвиватись в ділянці культури, економіки, частково в політиці, хоча тут більшовики були не такі поступливі. Цей період тривав неповних 10 років (1929). Вже на цьому першому етапі формування СРСР проявилася русифікаторська великодержавна лінія. XII З'їзд РКП (більшовиків) 17-25 квітня 1923 р., хоча й засудив російський шовінізм і дав поштовх процесу “українізації” в Україн, фактично мав формальне значення, що й підтвердилось пізніше. Процес відродження охопив не тільки освіту, а й літературу, пресу, театр, кіно, частково державний апарат, навіть армію. В цей період повернулося з еміграції чимало культурних та політичних діячів, щоб працювати на благо молодій державі. Висловлювалися сміливі, відверті думки, висувалися сміливі пропозиції щодо культурно-духовного розвитку України. Проте такий стан не тривав довго.

Самостійницькі прояви ставали загрозливими для російського центрального уряду. У вересні 1929 р. відбулися під приводом т.зв. справи СВУ арешти визначних діячів науки, культури й УАПЦ (Української автокефальної православної церкви). Покарання з позбавленням волі від 2 до 10 років плавно перейшло до фізичної ліквідації національно свідомої і активної інтелігенції... Проте в колах західноукраїнської еліти (щоправда, не всієї!) зберігався зідеалізований образ УРСР як “землі обітованої”.

Європа на той час була теж збурена перемогою фашизму в Італії, пучем Людендорфа і Гітлера в Німеччині, антидемократичними законами і кривавими подіями в Угорщині, Болгарії та Іспанії.

Змагання і взаємне побороування на полі політичних ідей та культурологічних альтернатив закономірно доповнювало діяння мистецьких новацій та наукових проєктів, що інколи межували з наївним мрійництвом.

І не дивно, що саме в такий час сум'яття написали свої фантастичні твори Володимир Винниченко – “Сонячна машина” та Микола Чайковський – “За силу сонця”. І це зайвий раз підтверджує, що й література, й наука поділяли тривоги своєї доби. Одні інтелектуали вдавалися з ностальгією до руссоїстської ідеалізації минушини, інші ж – з ентузіазмом віддавалися творенню найнесподіваніших візій майбутнього, нестримних утопій. Одних шукання шляхів порятунку з тотальних криз надихали створювати концепції удосконалення людської природи, інших спонукали абсолютизувати технократизм, винаходити нові джерела енергії.

Твори Винниченка та Чайковського були, мабуть, першою фантастикою в українській літературі. З певного огляду йдеться про твори, здавалося б, не до порівняння: “Сонячна машина” – об'ємне полотно визнаного професійного літератора, а роман “За силу сонця” – оповідь академічного вченого-математика. Так що ж дає підстави, все ж таки, робити їх предметом паралельного розгляду? На мій погляд, саме отой нерв і неспокій переображення людського життя, вдосконалення його від “низького” щоденного побуту до найвідважніших сцієнтистських візій. В.Винниченко був не лише метром красного письменства, а й загартованим політичним бійцем, пошрамованим у соціальних баталіях. Як далеко сягали літературні амбіції М.Чайковського, може виявити, мабуть, лише подальший розгляд його приватного архіву (якщо такий віднайдеться). Але йому – синові

західноукраїнського літератора та комісара ЗУНР-у Андрія Чайковського – вченому-математику, серед здобутків котрого були укладання чотиризначних логарифмічних таблиць, дослідження метациклічних рівнянь і “стіжкових перекроїв” тощо [1], чуття та обов’язок громадського служіння були далеко не чужими. Тому, дещо випереджуючи виклад, хочу одразу зазначити, що не вважаю за можливе розглядати твір Миколи Чайковського як чітко жанрово окреслене, суто літературне оповідання, а як своєрідне “звернення” до сучасників та нащадків, що так доречно доповнює низку “Слів”, “Повчань”, “Послань”, якими рясніє наше українське письменство з найдавніших часів. Саме в такому ракурсі – ракурсі апеляції, просвітництва – хочу розглянути ці два твори в рамках одного наукового нарису. Роман “Сонячна машина” відомий в усьому світі. Це масштабний, багатоплановий твір, в якому поєднується як загальні політичні процеси, так і індивідуальний характер кожного героя. Автор трохи спрощено змальовує народні маси, зате образи конкретних людей постають перед читачем різнобічно, в романі немає спрощеної однозначності “хороший – хороший, а поганий – поганий”. А ось твір Миколи Чайковського невеликий. Тут усе просто, доступно, як у підручнику. Позитивний герой красивий душею і тілом, негідник – непривабливий і т.д.

Кожний автор у своєму творі показав той світ, в якому він жив. Винниченко змалював політичні інтриги, боротьбу за владу, класове протистояння, взагалі політичну ситуацію того часу. Всевладний і могутній Мертенс дуже нагадує Гітлера (автор начебто передбачує саме такого політичного типа) з його амбіціями і забаганками, представники тогочасної еліти – принцеса Елісія та її сім’я, зубожілі аристократи, що повинні йти на компроміс з хамством щоб врятувати свій статус. Справжні господарі світу – нові Мертенси, котрі володіють світовим капіталом і чию волю покірливо виконують міністри, королі, парламентарії. Аж ось садівник-вчений Рудольф Штор створює сонячну машину, яка дає чарівну їжу за допомогою силової енергії – поту, сонячного променя та пучка трави. Сонячна машина повинна звільнити людину від потреби працювати на хліб насущний, дати можливість більше реалізувати себе, відкрити свої найкращі можливості. “Сонячний хліб” у поєднанні з діями ІНАРАКу [2] мав би народити нове суспільство вільних людей з радісною, творчою працею, без примусу, без класів, партій, релігії,

моралі, а “земля буде вбрана як лялечка, як прекрасний твір мистецтва”. Проте все не так просто. Людина, яка прагне стати над добром і злом, скидає всі суспільні ланцюги-обов’язки перетворюється не стільки на вільну і всевладну особу, подібну до Бога, скільки на примітивну жуйну істоту. Перед нами вимальовується все те brutальне, зле, чорне, що є в людському суспільстві. Жага руйнування, нищення не тільки того ненависного, що було уособленням гноблення, а й спалювання тих набутків прекрасного всього людства, яке нагромаджувалося тисячоліттями. Нема мови не тільки про працю, освіту, але й все чудове – книги, картини, скульптури, будівлі – піддається нещадному нищенню, пограбуванню, гвалту. Кожен намагається увірвати собі шматок чогось, хоча, можливо, сам не знає що це і нащо воно йому. Цей вандалізм дуже нагадує, принаймні мені, жовтневий переворот, та й не тільки його.

Жодна революція не обійшлася без крові, бруду, спустошення. Тож коли сонячна машина дозволила не турбуватися за їжу, за роботу, за соціальний статус, ница сторона людини проявила себе якнайширше, і вже ні ІНАРАК, ні влада, ні сам винахідник не змозі контролювати ситуацію. Весь жах, відчай, все зло, яке може вчинити людина людині, показано на прикладі Сюзанни Фішер, коханої Макса Штора. Вона накладає на себе руки після того, як юрба познущала над її оселею та й над нею самою. В прощальному листі Сюзанна пише: “З людини здерто тисячолітній грим божеськості, яким вона хотіла відрізнити себе від тварини... Ні Саваофа, ні казок більше немає. Але не те що не має, а що більше їх ніколи й не буде. От у чому є той жах, що жене мене з цієї дикої отари в небуття.”

Проте письменник вірить, що людина – не повністю зіпсута істота, в глибині душі кожного розцвітає прекрасна дивна квітка. Тож з часом, як вона звикне до безтурботного життя, насититься бездіяльністю і нищенням, в ній проявиться бажання творити, працювати, бути корисним. Так, двірник бере у руки мітлу, щоб прибрати двір, електрик хоче дати в квартири світло, водій сумує за кермом і пасажирами. Утворюється пустка, яку потрібно заповнити, і заповнити її може тільки праця. Причому праця не під примусом, вона задля задоволення. Кожен починає розуміти, що немає нічого приємнішого, як принести комусь користь, зробити добро. Створюється Вільна Спілка Творчої праці, в яку вступають “тільки переповнені силами, тільки сповнені буйним цвітом,

радістю, тільки любовні до праці”, а “старі, малі, хворі – всі нехай лежать на сонці” [3, с. 520]. Члени спілки дають обіцянку: “дерева не вкриються ще повним листом, як на руїнах старого світу зацвіте нове життя. Темряву ночі розжене сліпуче світло. Води землі потечуть у кам’яницях. Повітря вкриється осідланими людиною машинами. Каторги праці перевернуться у робітні творчої праці. Заніміла машина оживе, загуркотить, запрацює під рукою людини, творячи багатства” [3, с. 520]. Тож людина для творення прекрасного, ідеального світу потребує звільнитися від пут примусової праці, і все те прекрасне, яке є в ній закладено від природи, реалізує себе. Таким чином досягнеться ідилія в суспільстві і гармонія в кожній окремій особистості.

Не дивно, що обидва твори сповнені надії, що все таки колись прийдуть кращі часи, що для людства настане прекрасна пора, адже в 20-ті роки, коли Володимир Винниченко писав свою “Сонячну машину”, а Микола Чайковський “За силу сонця”, перед ними відкривалися обрії, сповнені надій на кращу долю. Під Польщею теж жилося не солодко, українці були змушені відвойовувати собі право на національне існування, тож життя на Великій Україні здавалося здійсненням мрій кожного українця.

Микола Чайковський – математик, фізик, який жив і творив в минулому уже столітті. Його фантастичні оповідання “Сила сонця” та “Техніка завтрашньої днини”, написані у 1925-1926 рр., відображають стурбованість світлих розумів того часу майбутнім. Технічна революція, відкриття радіаційного розпаду і усвідомлення можливостей, які розгортаються перед людством, перевернули всі тогочасні уявлення про стан речей. Основним паливом, джерелом енергії вважалося вугілля та нафта, а тут з’явився потенціал, який розкриває небачені перспективи перед людиною!

“Нестримною ходою йде поступ людської культури. Невичерпне у своїх вигадках людство знаходить що раз то нові засоби в боротьбі за своє існування; поконує природу і відшукує ті її прикмети й скарби, які можна використати для вигоди й добра людини. Неможливо передбачити, які то ще винаходи й відкриття дасться зробити, якими шляхами піде поборювання природи та підпорядкування її приказам і волі людини” [4, с. 7] – ось основна думка творів Чайковського. Не слід боятися поступу, а сміливо дивитися вперед, у майбутнє, прагнути нових висот, – не зупинятися на до-

сягнутому, яке б досконале воно не здавалося на даний час. Тож у своїх оповіданнях він намагається показати, яке прекрасне, легке, комфортне життя може створити собі людина, якщо не буде зупинятиметься на досягнутому, сміливо приймати нові ідеї, прагнути до неможливого, бо “Наукова революція!.. валяться старі теорії, а нові поволі здобувають собі право горожанства” [4, с. 8]. Так колись не приймалося, що людина може літати, але легенда про Ікара і Дедала дала людям надію на політ. І от нині вже нікого не здивує літак. То чому ж людина не зможе використати силу сонця, світила, яке й так дарує нам життя? Адже не одна культура звертається до сонця, як до сили, яка керує всіма вітальними процесами на землі, у багатьох віруваннях сонце – основне, прекрасне, деколи жорстоке, але справедливе божество, яке хоч і карає, проте без нього не- можливе буття. “Людство досягло б одного зі своїх ідеалів, якби вдалося винайти спосіб спожиткування й переховування соняшньої енергії” [4, с. 10].

Отож – наше прекрасне майбутнє в руках учених, справжніх вчених, які не бояться шукати дороги там, де, як кажуть, – бездоріжжя. Так його молодий вчений Михайло Різдвянський не вигадує машину, яка здатна перетворити світ, проте він є уособленням істинного вченого – відвертого, чесного, сміливого, громадянина своєї країни, відданого друга і прекрасного керівника та вчителя. Він не боїться відстоювати свої нові, радикальні ідеї, які не приймає еліта вченого світу, що підпала під вплив негідника авторитета Харлампія Акакієвича Хрущова-Хрущенка. Сам Михайло Різдвянський – “живий і веселий, жартує і багато говорить. Перші слова, які до мене промовив, були такі щирі й веселі, що я відразу до нього прилип” [4, с. 10], – пише про нього молодий колега. Адже відкриття повинні приносити користь, а не загрозу. Людина без батьківщини аморальна, вона не може створити нічого доброго, конструктивного, це пристосуванець, який має пусту душу, а отже від неї не можна сподіватися чогось світлого. Чайковський однозначно показав це в оповіданні “За силу сонця”. Його “світило” науки Харлампій Акакієвич Хрущов-Хрущенко – людина без нації, культури, принципів, жадібна і заздрісна до слави, яка використовує людей для зміцнення, утвердження свого авторитету. Навіть читаючи його ім’я, відразу відчуваєш якусь антипатію до претензійного Харлампія Акакієвича. Ось як він змальований у книжці: “І хто ж це такий, той великий науковий авторитет, “Нестор українських учених”, професор

Харлампій Акакієвич Хрущов-Хрущенко? Всі ж його добре пам'ятають як крайнього реакціонера москаля, професора Київського Володимирського університету, що виступав проти всього, що українське. Коли ж провалився старий лад, він змінив закінчення прізвища “-ов” на “-енко”, вкрутився між тих, з яких досі насміхався, і виріс на корифея української науки і культури... І тепер те все йому забулося, і він став неначе сонцем, довкруги якого обертаються планети без свого власного “я” [4, с. 10].

Ця людина стримує нові ідеї, піддаючи їх нещадній критиці і насмішкам. Він призводить до смерті одного із своїх асистентів, чий відкриття привласнив, а бідолаху помістив у психіатричну клініку, де той вбиває себе. Цей тип уособлює в собі всі чорні сторони безчесного вченого. Через нього Чайковський відкриває темний бік наукового життя, інтриги, обман, використання становища і довіру до авторитета. І, звичайно, такий герой не може бути привабливим і зловні: “На своїх коротких, кривих ніжках доплентався до трибуни і з великим трудом висадив себе враз з своїм круглим пузом на тих кілька східців. Його препогане лице було частинно закрите рудо-сивою борідкою, а від лисої голови відбивалося соняшне проміння. Своїми маленькими, надзвичайно рухливими очками повів декілька разів по аудиторії, а коли впевнився, що симпатії слухачів, розчарованих рефератом, звертаються не до нього, зачав говорити швиденько своїм пискливим голосом, повним їди та злоби”. Потворна людина робить потворні вчинки.

І навпаки, тільки щира, відверта людина, що не має на душі нічого темного, недоброго, може творити корисне. Тільки у співпраці, в допомозі один одному, у поєднанні сил, можливостей і розуму можна перемогти Акакієвичів, здобути нові вершини. Тож і нове суспільство створять тільки вільні люди, сміливі, відверті і чесні, а не винахід, який подарує свободу. Тільки носій високих життєстверджувальних принципів має змогу впливати на суспільство, вимагати від нього таких же принципів.

Ідеальне суспільство, на думку вченого, буде складатись з ідеальних громадян, відданих високим моральним та громадським ідеалам. В такому суспільстві не буде місця для Харлампіїв Акакієвичів чи Стопескулів. У ньому кожного цінуватимуть за реальні заслуги перед суспільством. Винаходи можуть покращити життя, але не підмінити його сутність. Кожен громадянин, в т.ч. і вчений,

зобов'язані творити майбутнє, краще від сучасності. Адже воно, як мозаїка, складається з учинків кожного, а отже загальна його картина буде залежати від кожного. Вчинки, думки повинні відповідати тому, яким кожен з нас мріє бачити майбутнє, тим самим перетворюючи сьогоднішнє. Технічні винаходи – лише засіб покращити життя, проте машина не змінить моралі світу, тому треба боротися з несправедливістю, відстоювати правду, не йти бездумно стежками, які вказали авторитети, нерідко сумнівного характеру. Політ думки має бути необмеженим, вільним. Якщо кожен з нас переживатиме тільки за те, чи йому тепло, ситно і зручно, а решта його не цікавитиме, то й опинимося в дуже скрутному становищі, коли владу захопить жменька негідників, що керуватимуть світом, як приватним маєтком. В принципі, це повторювання старої приказки: кожен народ має таку владу, на яку заслуговує...

Чайковського дуже турбувало питання добробуту як звільнення людини від ярма побуту, вивільнення її часу і потенціалу для конструктивної діяльності. Чимало романтичних мрій вченого збулося, хоча його уявлення, можливо, здаються сьогодні трохи наївними. Проте без таких мрійників, які намагалися покращити життя, сьогодні ми не мали б таких елементарних речей, як автомобіль, пральна машина, кавоварка чи інші дрібнички повсякденного життя. Але навіть ці речі ще й досі, на жаль, недоступні багатьом нашим громадянам, водночас в інших країнах, особливо на Заході, вони є елементарним атрибутом побуту.

Декому з нас, українців “почорнобильської доби”, подібні розмірковування видаються навіть більшим, ніж наївність (особливо, коли згадати пафос третьої частини “Техніки завтрашньої днини” М.Чайковського, опублікованої в 1926 р., де в суперлятиввах описується відкриття радіаційного розпаду).

М.Чайковський може бути зразком вченого, громадянина. Кожен з нас мав би вчитися, пам'ятаючи його громадянську поставу, як бути Людиною, а не споживачем. Лише тоді наша країна зможе вибратися з кризи, в якій вона опинилася, втративши таких синів, як Чайковський, В.Винниченко, М.Грушевський, С.Бандера, які не дбали про власний рахунок у банку, а з велетенською самопосвятою, саможертвовно домагалися добра для свого народу. Писання М.Чайковського я розглядаю не як белетристичні твори, а як своєрідне послання нащадкам. Хоча Микола Чайковський не був таким

радикальним, як Володимир Винниченко, проте він, не декларуючи гасел, у своїй щоденній викладацькій діяльності вчив молодь, ділився нею своїми знаннями, а це – найбільший скарб, який можна передати наступному поколінню. Він учив майбутніх спадкоємців добра і правди дивитися на світ широко відкритими очима, не боятися нетрадиційного, дивного, на перший погляд, “неможливого” майбутнього. А окрім того – цінувати власну гідність, чужу думку, не зраджувати своїх принципів, себто зростати гідними громадянами своєї країни. Ці, здавалося б, прості істини, які він вкладав у свої твори, слід було б пригадати нам саме тепер, коли ми опинилися в глибокій соціальній та, зрештою, й політичній кризі під час становлення нашої державності – надмір проблем здатен знесилити навіть найстійкіших. Очевидно, саме тепер треба шукати джерел, звідки черпати нехай і наївний, але, по суті, конструктивний оптимізм. І тому таким доречним, гостро актуальним стає спілкування з нашими славними попередниками, а серед них – Володимиром Винниченко та Миколою Чайковським.

-
1. Оскільки за мету я ставлю популяризацію, передусім, маловідомої статті М. Чайковського (тоді як творчість В. Винниченка висвітлена достатньо широко), вважаю за необхідне навести частину бібліографії його праць в царині точних наук: М. Čajkovskyj. Czterocyfrowe tablice logarytmów i funkcji gonjometrycznych. – Lwów–Warszawa, 1924; Методиклічні рівняння. – Львів, 1910; Метод Hermite-а інтегрування вимірних функцій. – Львів, 1910; Причинок до теорії стіжкових перекроїв. – Тернопіль, 1912; Начерк вищих рахунків, для вжитку учнів середніх шкіл. – Львів, 1912; Студії з теорії конгруенцій. – Львів, 1913; Наука логаритмів по методі Кляйна. – Львів, 1916; Укладання рівнянь третього ступеня з вимірними розв’язками. – Львів, 1917; Як упорядкувати множину вимірних десятинних чисел? – Львів, 1919; Систематичний словник української математичної термінології з поазбучним українсько-російсько-німецьким покажчиком. Перша частина – елементарна математика. – Берлін, 1924; Завдання технічної і наукової термінології. – Прага, 1924.
  2. ПНАРАК – Інтернаціональний авангард революційної акції – терористична організація, яка силовими методами хоче досягти покращення стану робітничого класу.
  3. Винниченко В. Сонячна машина. – Київ: Дніпро, 1989.
  4. Чайковський М. За силу сонця. – Львів, 1925.